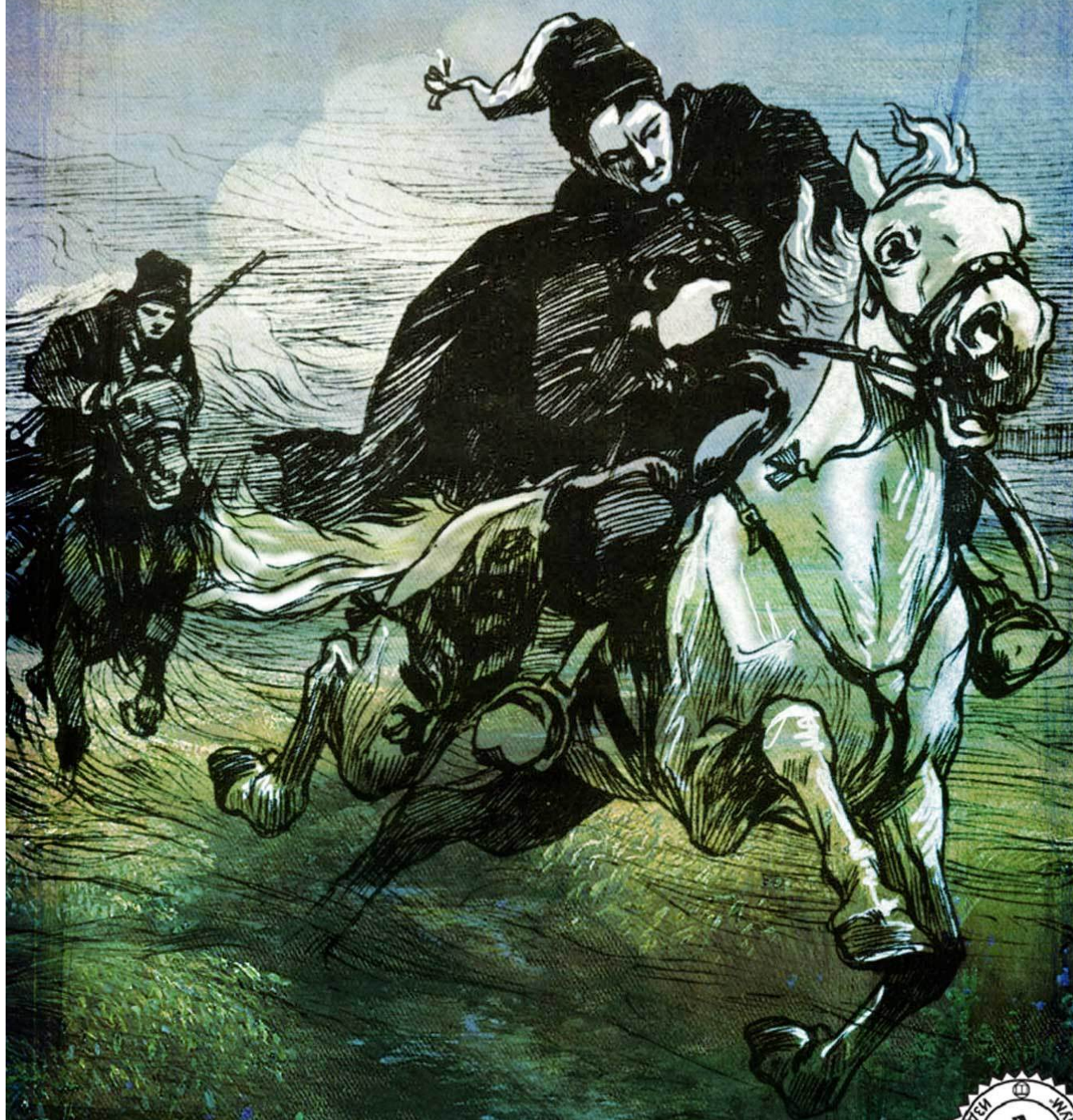

ДУМА

ПРО ХВЕДЬКІВ РҮБІЖ

Володимир Худенко

Володимир Худенко

Дума про Хведьків Рубіж

«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»

Худенко В.

Дума про Хведьків Рубіж / В. Худенко — «Мультимедийное издательство Стрельбицкого»,

Цього разу конотопський маестро містики і хоррору Володимир Худенко звертається до історичної тематики. Упирі та інша нечиста сила, виявляється, триста-п'ятсот років тому були активнішими, так би мовити, в суспільному житті Європи і решти країн зокрема. Величезна армія справжніх кровожерів із заходу йде захоплювати людський світ. І це не якась там хаотична юрба. Це вишколена регулярна армія упирів. І ніщо і ніхто не може чинити їй опір. Ніхто, крім козака Хведька. Та чи по силам одному, хай навіть характернику, протистояти цій навалі?

© Худенко В.
© Мультимедийное издательство
Стрельбицкого

Содержание

До чительника	6
Заспів	7
Мотив перший	12
I	13
II	15
III	17
IV	20
V	22
VI	27
VII	28
VIII	29
Кінець першого мотиву	30
Мотив другий	31
I	32
II	33
III	35
IV	36
Кінець ознакомительного фрагмента.	37

Володимир Худенко

ДУМА ПРО ХВЕДЬКІВ РУБІЖ

(Роман)

«Спочатку був хрест, і хрест був у вічності, і на хресті сидів ворон.

А під хрестом була могила, і могила та звалась вічністю.

І був хрест перевернутим хрестом.

І клював ворон могилу, злетівши з хреста.

І там, де клював, стала твердиня.

І була твердинею вселенська тьма, і є вона донині,

і зветься простором і часом, і має у собі вічність.

Ходив ворон по твердині, походжав, і сіяв по твердині рух, і рух став світом.

І з того стала тьма і світ, що є донині.

А тоді злетів ворон із тьми і світу.

І помішались тьма і світ.

І стала між тьми і світу помісь, і звалась життям.

І то було першожиття.

І вмирало першожиття, бо тьма одділялась од світу знову.

Бо тьма була не світ.

І не хотіло першожиття вмирати, і здержувало тьму зі світом.

І се був початок.

Та не в'язався світ із тьмою, і вмирало першожиття.

І тоді деякий світ став тьмою, а тьма світом.

І з них стало друге життя.

А друге життя було смерть»

(З упирської Книги одкровень.

«Про створення світу».

Цикл перший. Одкровення перше.

Про ворона, могилу і хрест)

До чительника

Текст, приведений нижче, є нічим іншим, як жахалкою, розказаною вашим покірним слугою в ніч на Івана Купала 6–7 липня 200... року коло ватри на околиці села Карабутове Конотопського району Сумської області після дванадцятої години і аж до ранку. Слухачами моїми були мої ж шкільні товариші – учні, певне, 10–11 класу на ту пору, якщо я не помиляюся, звичайно. Варто лише додати, що як ви явите таку ласку дочитати сей текст до кінця, то неодмінно зможете причислити й себе до тієї юрби парубків та дівчат коло вогнища у полуночних сутінках, між іще подекуди мальовничої північноукраїнської природи.

«...і виходив Христос сміятися до Іллі і був Господь»

Заспів

Зараз от боку оного козацтво по розных городах розишовишися, полковников, сотников собі понастановлявши и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міські – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовськіе пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил.

Літопис Самовидця

На початку травня під Жовтими Водами вбивали.

І був там гріх масовий, у всій своїй суті об'ємніший за будь-які проповіді чи сповіді перед Святим Таїнством причастя у будь-якому ж із соборів всієї неньки-України од храму великомучениці Тетяни до самої Софії Золотоверхої, де дзвони торкають небес.

А чи ж дзвеніли дзвони ті під Жовтими Водами, в степу, між стогону зраних та ляскоту шабелъ теї години?

Дзвеніли добряче, панове.

Дзвеніли ті дзвони...

А бій же чувся тупотом, ударами по живому і мертвому м'ясу, матюками та хриплими одкровеннями чиїхось вуст між самі хмари:

– Діва Марія, Спаси!

і

– Діва Марія, Спаси!

Івана Остаповича Виговського тягли двоє попід руки, що були добряче туго зв'язані, з одного осередку оточення кудись у тил, а там, на передньому краї, шуміло та ревіло безудержне море скорботи, і вже колишній польський вояка ще силкувався вслухатися в той гвалт, аби почути якісь, може, вказівки колишніх же своїх командирів.

Хтозна.

Іван Остапович скривився гримасою якоїсь відстороненості, а може, й навіть приреченості, хоч і поставив перед своїм сумлінням умову не зважати на все те, що відбувалось довкола. Він тільки рухався туди, куди саме його волокли двоє: пристаркуватий, літ під шістдесят, і трохи молодший, який, може, четвертого десятка на цей неспокійний рік достиг.

Іван Остапович два рази падав, його підіймали, тягли, але ніби не звертаючи уваги. Двоє мимовільних наглядців Виговського самі були в якомусь забутті – хлопець зробив такий висновок, коли впав від стусана одного з них в оточенні, тоді був піднятий, і стариган нащось, дідько його розбере, підібрав із трави збиту Іванову шапку, неуважно натягнув йому на голову.

Врешті по дорозі ту шапку однаково згубили, але то вже не важливо.

Іван добре чув голосні збуджені перемови тієї мимовільної своєї сторожі, але, певніш усього, не мав наміру в них вслухатися, розібрав тільки, що той старий так наче зветься Панасом, а менший Матвієм.

– Біс мені вас послав, хлопці-молодці-задрипанці, а змій і кат вашій шльондрі-матінці й вам, розтриклятим бовдурам, помийникам і рознощикам бидла! Хай мене, вражу скотину, поб'є грім і Божа кара або начисто спопелить своїм мечем архангел Михаїл, та щоб я отут провалився до бісового дідька ув саме занюхане пекло до мого чортового і самого падлючого свата Архипа, хай він перевернеться сто сорок раз у труні на помині, а я б вас, сучих бусурменят, послав би ок бісовій суцї вашій матері на піки ляхам да нічорта б і не пожалів,

і не перехрестився б, і ні разу б не випив за упокій ваших продажних душ, щоб вас кат спік і вивернув набік!

Як се – набік, мабуть, не зрозумів не тільки Іван із тим, як його, Матвієм, а ще ж і два чи три козаки позаду, мабуть, мало що втямили.

Оте полонення Івана Виговського, якщо чесно, було чистою виставою майже без дійових осіб – цілком само собою здійснилося. Хто його зна, а тим більше сам Іван, чого він потрапив у руки саме цим двом, тому німому Матвію та матюшнику Панасу (а той Панас, повірте, гнув таке, що я не те що казати тут – натякнути на ту хвору брань не можу).

– Шо ти, гнида, закрив свою роздовбану пашеку, наче вареником чи галушкою подавився?! А, ірод окаянный і сволота немислима?! Ти думаєш балакати чи ні?! Ану підставляй гузно, хрищі!

Панас розмахнувся широко ногою, тримаючи таким чином Виговського за лікоть, щоб влучити носом точно нижче спини Матвію. Якийсь із хлопців, що йшли позаду, правда, при тому намірі притримав свого (як потім з'ясувалось) ватажка – хорунжого. Стався поштовх, і Виговський упав одним коліном у крихкий ґрунт. Таким чином він і стояв якийсь час, бо Панаса довелось довго втихомирювати, а Матвій, не відводячи руки, заціпенів на місці й просто спостерігав, що воно робиться.

За якусь хвилю Виговському довелось на власних вухах відчути всю шир української національної лайки.

– Ой ви ж, сучі упирята, свині безмозкі та наволоч пакосна сто раз! Куди ок хрину потаскались обходити ляхів – до короля в Варшаву чи до своїх затасканих хвойд-жіночок на хутори?! Куди ти, гнидо дрібна, потаскав два загони, я тебе, Іудо, питаю?!!

– Дак цеє... Осавул казав!

– Запхни мені того осавула, щеня юродиве, знаєш куди!.. Падло й віровідступник!

Панас на цих словах, як звичайно любив робити, схопився шаблі й гай-гай по козацьких головах.

На щастя, його хвацько спинили.

– Сюди давай мені те порося смердюче, в гною – колоти буду! Зараз, бидло, й тебе на м'ясо пуцу! Твар неправославна!

Іван Остапович спостерігав за чудним дійством уже з більшою цікавістю, бо в нього зажеврів у душі вогник надії втекти під той гамір.

– Суча! Пакосна! І одворотна юрба прокажених та біснуватих шмаркачів! Уб'ю!!!

Виговський озирнувся навсібіч і раптом спинив погляд на дивині – серед поля, серед снуючих туди-сюди людей в гушавині позицій Хмеля сидить на траві, вірніш, на килимку обгорілий татарин і натурально править намаз. Молитва його, правда, небагатослівна і звучить як фраза «Аллах кривавий», що повторюється.

Виговський не чує того голосіння. Йому здається, що навіжений мусульманин кричить:

– Діво Маріє, Спаси!!!

– Нога! Нога, виродки! Но...а-а!..

Діда Панаса підіймають.

Без ноги.

Гарматний обстріл – кругом біганина.

Бух! Бух! Бух!

Шмаття землі навіжено здіймається вгору, наче то не земля внизу, а спляча панська дружина, з якої п'яні холопи-повстанці зривають товсте покривало. Земля стогнала.

«Ішла Божа Мати калину ламати», – прошепотів спантеличений Іван, дивлячись на скривавлений огризок Панасової ноги.

«Ішла Божа Мати Спасати...»

– Іди!

Якісь геть інші люди підхопили Виговського, потаскали у протилежний бік.

– Чого ти кричиш? Чого?! Поранений?!

– Я?..

Іван хтозна чого знітився.

– Я не кричу...

– Тільки-но ж горлав на всю пащу!

Іван не помітив свого горлання. Він усе шукав поглядом обгорілого мусульманина між ряду мертвяків.

– Маму звав... – промовив тихо.

– Яку в дідька?!

– Марію...

– Іди вже!..

Охоронець скривив принизливу гримасу.

– Іди!

Бранець похнюпився, рушив, проте якась рятівна божевільна здогадка спалахнула в його голові і він виривався кричати дивне: «Ішла Божа Мати Івана Спасати! Ішла...»

Впав од стусана, знепритомнів і таким чином був забраний геть від поля бою.

У Софії дзвеніли дзвони...

* * *

Причепилися до мене – розкажи жахалку і все тобі. Наче я який сільський Стівен Кінг – жахалки розказувати. Хоча...

То все Світланка. Вона на такі справи охоча – щось про людоджерів у газеті вичитала й давай. Та в неї не вийшло нічого – не вміє вона людей жахати. Сміху було та й годі! Ото до мене тепер: розкажи, Володько, жахалку, я знаю, ти вмієш так, щоб аж кров у жилах застигла. Що там я вмію... Ото моя тітка було – ще як у школу ходила, нарозказує бабиних переказів, дак нас, малих, уже й везуть по бабках-шептухах переляк виливати. Або про Вія... Страх та й годі – вночі заснути не можна!

Стривайте...

Є одна казочка – ще з діда-прадіда переказується. От я вам і повім.

Слухайте, товариство!

Ніч же ж яка – саме для жахалок.

Горить купальське багаття, потріскує – о пів на другу ночі. Небо чисте-чисте, кожную зірочку видно. Навіть молодь порозходилась. А ми, школярі, сидимо тут, коло Ріпоччиного ставка – хороше так! Гріє багаття, соловейки потьохкують – краса! Світить місяць над полем колгоспним, що степом колись було, а там, далі-далі на Юрівку Роменським шляхом могилу серед степу того видно. Осіла та могила – перекопали, стовп електричний поставили, наче горбик просто. Тільки місяць схили її ясним світлом омиває.

Та по степу ген-ген видно...

За байраком байрак,
За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак,
Із могили козак,
Встає сивий похилий...

Слухайте, товариство.

Як називалося те село?

Якщо чесно, я не знаю, як воно називалося.

Знаю тільки, що таких Богом забутих сіл та хутірців було на нашій землі в епоху Руїни безліч. Вони простягалися суцільним шлейфом із побілених хатинок під солом'яними стріхами, курних шляхів та вишнево-яблуневих садочків від Переяслава до Путивля чи аж до самої Полтави.

По всій Слобожанщині.

Тихими літніми ночами там чувся понурий гавкіт собак та квакання жаб у болотах.

Близько другої години у хащах заходились піснями соловейки, а вже ближче до ранку їх змінювали перші заспані півні в курниках.

Люди там жили майже такі, як і ми.

Нудьга в них була, а не життя.

Були ляхи – прийшов Хмельницький, був Хмельницький – прийшли москалі. А скільки ж іще своїх синочків-пропасників, гетьманів і підгетьманків, продажного козацтва, отаманів, сотників, полковників, розбійників, грабіжників і вбивць терзало цю нещасну землю і людей на ній.

Боже борони! Боже борони і не приведи!

Мені інколи здається, що наш обласний центр названо не на честь трьох безглузвих торбин, знайдених між дубів і осик якимось волоцюгою чи царським прихвоснем на тому місці (а потім внесених у такий же безглуздий герб).

Ні, не на честь тих бездушних предметів.

Названо його так на згадку про безмірний сум, пролитий на могилах чиїмись матерями, сестрами й дружинами. Сум, пущений на вітер димом із люльок тисяч бурлаків, безпритульних козаків і кріпаків, без дому, без сім'ї, – кривавий, без долі. Сум, який викрикували у пустоту сотні п'яних бандуристів і лірників на безлюдних розпутьях. Сум, який міцно, міцно вкарбувався у цю землю зливами крові її синочків і донечок, пролітої під час боїв і грабунків, тортур і самогубств.

Боже борони! Боже борони і не приведи!

Має та земля бути сумною, і має те місто зватися Суми.

Сумна і нудна місцевість...

Тяглися чумацькі обози, як зараз бачу, ген-ген за обрій...

Ось ідуть вони, худі й змучені чоловіки, такі ж худі й змучені воли тягнуть їхнє нехитре майно. Ось слабкий хворобливий голос виводить пісню.

Заходить сонце. Розпекло небо червоним.

Тінь прошмигне – лис чи бабак.

А може, орел степовий.

Нудьга!

Ось везуть одного на підводі – хворий. Хоче щось сказати, та не може – вуста ворухнуться, а голосу нема. Вдихнув повітря на повні груди і спустив дух – усе...

Ой ви воли сірі половії,
Хто над вами паном буде?
Ой хто буде вами панувати?
Та й хто буде годувати?..

Ідуть...

Але це я щось захопився.

Все це ви можете з більшою користю для себе прочитати в підручниках історії. Просто і чітко. Без моїх вигадок та надуманого романтизму. Все-як-по-бук-вах!

А я розкажую народний переказ. Так, просто – переказ! Така собі маленька частинка нашого небідного на перекази фольклору.

Ото ж їхав якось тими курними шляхами, оминаючи чумацькі обози, дехто Максим Безрідний. Для нас зараз вистачить знати те, що він сам, колишній запорозький козак, мав проте ще небагато літ, десь до тридцяти, і шрам на лівій руці. Дебелий такий шрам, здалеку видно, хоча сам Максим той шрам старанно намагався від сторонніх очей сховати. По вигляду був він незаможній, може, що і встиг нагабувати в розбоях, та мало. А от по торбі за плечима (незавидній, сказати б, на вигляд) – інша річ. У торбі тій були такі коштовні прикраси, оздоблені діамантами, що і сама цариця у всій своїй славі не надягала, не те що яка тутешня дівка. А ще монети золоті та срібні. Чаша якась, сапфірами та смарагдами оздоблена. Ой леле! Та там цілий статок!

Одне погано – гидко від того статку тхне.

Кров'ю тхне...

**Мотив перший
Про таємничого козака,
прекрасну пані та нечисту силу**

*«... зрада підступної Москви слідна в усьому: вона готує нам ярмо
– насамперед домашньою громадянською війною.*

... цар не виправдав надій України»

Із маніфесту Війська Запорозького

I

Та коли вже ті щедрувальники порозходяться?!!

Ой там на річці та ще й на Орданці!
Щедрий вечір! Добрий вечір!
Діва Марія ризи прала!
Щедрий вечір! Добрий вечір!
Та й повісила на калині...

– Іване! Іване, ой леле – трясця його матері! Піді накричи на тих бісових дітей, хай хоч у нас під вікнами не горланять! Іване! Ти чуєш чи не чуєш?!! Іване!

Парубок схилювався над столом – читає псалтир. Майже бурмоче ті рядки, як заклинання. Хочє вкласти душу в сухе стрясання повітря.

– То ж Новий рік, мамо...

– Який Новий рік?!! Який мені в чорта Новий рік?!! Понабивають черева, понапиваються, як свині – ото Новий рік?!! Ото празник?!! Та ще в мене під хатою лементувати?! Да аби мене ноги носили, я б і сама їм пельки позатикала! Тьху! Нечестивці!!!

– Ма!..

– Шо ти мені мамкаєш, щеня?!! Яйця курей не вчать, сучий ти сину! Ти його ростиш, ростиш – пестиш, як воно ще поперек лави вміщується, а тут – на тобі!!! Та я тебе, анчихристе!..

Через хату полетів шматок глини з печі і влучив хлопцю прямо в шию. Навіть дуже боляче, якщо враховувати немінність його старої паралізованої матері.

– Анчи-хрисс-сс!.. – баба горлала щось зовсім малозрозуміле, але з такою люттю, що аж ставало трохи страшно.

Хлопець устав.

Ви не уявляєте, як йому все це набридло.

Її розбив грець уже років зо три, а вона все не вмирала й не вмирала. Не лякайтеся цієї думки – «Не вмирала...». Не вмирала... Бо Іван Пилипенко – звичайний сільський коваль і глибоко порядний син – хотів смерті своїй матері. Не будьте ошелешені – таке життя. Він намагався її не помічати, бути ніби осторонь, бути чужим у цій домівці... У цій долі...

Страшна й зла людина його мати – так казало все село, добавляючи – відьма. Так вважав і сам Іван.

Він уже давно осторонь.

Осторонь самого себе.

Все життя коту під хвіст!

Все.

Він, Іван – ніхто.

– Чого ти рипаєшся?!! Чого? Пір'я піднімаєш?!! Ще всиплю! Ще!

Хлопець уже не слухав матері.

Втупився очима в псалтир і відчув, як запаморочення входить у голову пекельним туманом.

Ще трохи, і вона лусне.

Ось уже не видно церковних розписів у пошарпаній книжечці, і губи шепочуть геть не те:

«Мирослава... Мирослава... Мирослава...»

Суворо в такт молитвам...

«*Мирослава... Мирослава... Мирослава...*»

Вона сьогодні прийде.

«Боже, їй же холодно! Надворі такий мороз...»

– Ні! Їй не холодно, – відповідає внутрішній голос. – Їй ніколи не холодно, їй ніколи не боляче, їй ніколи...

«Мовчи!» – Іван.

– Глянь – уже полуніч! Дивись на двір – уже полуніч!!! – внутрішній голос, псалтир...

«То й що? Мало хто швендяє після полуночі!» – Іван.

– Ти знаєш, що для когось це – ПОЛУДЕНЬ! Ти знаєш, що таке НЕЧИСТЬ!!! – внутрішній голос.

«Вона мене ЛЮ-Ю-Ю-БИ-И-И-ТЬ!!!»

– Вона – мрець!

Де не взяли три Анголи

Та й взяли ті ризи на крилята,

Та й понесли ті ризи на небеса...

II

Максим Безрідний щосили гнав коня курними шляхами Слобожанщини, оминаючи чумацькі обози й наспівуючи при цьому свою улюблену дурнувату пісеньку. Вже вечір скоро...

Ой да похилилась над Роменкою калина

Ой да відцуралася кохана дівчина...

Ех...

«Сірко був неправий... Неправий...» – одна ця думка вже битих дві доби обертається в похилений козацькій голові.

«Сірко був неправий!»

«А мені байдуже! Най ганяє татар по Дикому Полю, упивається самогоном і розказує онукам побрехеньки про характерників! Літ так через десять... Якщо доживе... Сірко сліпий, глухий і дурний, якщо не баче правди. Якщо не хоче продерти свої п'яні очиці і вгледіти розрухи та безчинства козацької старшини – сотників і полковників! Чим були хужі ляхи від цих хрещених бусурманів?! Та яка до чорта різниця?! Ні я, ні Сірко вже їм ладу не дасть, а надто його прокурене та пропите зборисько волоцюг під пишною назвою – «Запорозька Січ»!!! А ХРІН ТОБІ, А НЕ ДУШУ!!!»

Сплюнув і вдарив по стременах. Він наче тікав, і наче за спиною була ціла орда татар чи вся польська армія з королем на чолі. Коло обочини ледь-ледь не скотився в яр розбитий чумацький віз – чоловік із п'ять у зашморганих сорочинах розвантажували з нього майно і намагалися підняти.

– Аллах акбар!!!

Максим на ходу, не спиняючи коня, із силою потягнув за вуздечку і не те що перескочив – перелетів над юрбою людей.

Ззаду почувся якийсь скрик і брудна мужицька лайка.

«Бісові діти... Я б вам голови на оці шаблі посадив! НА ОЦІ!!! Стали серед дороги...» – то подумки, не вголос. Максиму не до цього. Він роздратований.

«Сірко був неправий...»

«Сірко був неправий...»

Ну а в тої дівчиноньки біле-біле личко,

Зростом лиш вона не дуже – зовсім невеличка...

Затягнув голосніше – він завжди особливо натхненно співав у задумі. Дивно навіть – зазвичай люди, співаючи, входять у якийсь особливий стан – наче порожнеча в голові, ні думки, нічого тобі. Але ж не в Максима – у нього все не як у людей. Взагалі дивний він якийсь...

Ой калина віття ламле – падає у воду

Не знайти у тім проваллі ні моста, ні броду..

Ви думаєте, тому таємничому запорожцю не однаково, що робиться зараз на Україні? Я так не думаю. Йому чхати хотілося на все це вже багато-багато років: «Сірко? – Пішов к бісу! Товариство-добродійство? – Ок лихий матері! А ХРІН ТОБІ, А НЕ ДУШУ!!!»

Сильно струснув головою... Схоже – відігнав якусь думку...

Ой калино-калинонько, сохнеш над водою.
Сядем поруч – я посохну разом із тобою...
Смиконув коня вправо, погнав у чистий степ...
Б'є висока-висока ковила по обличчю...
До обрію – червоні маки...
Ввижається кров...
То кров.

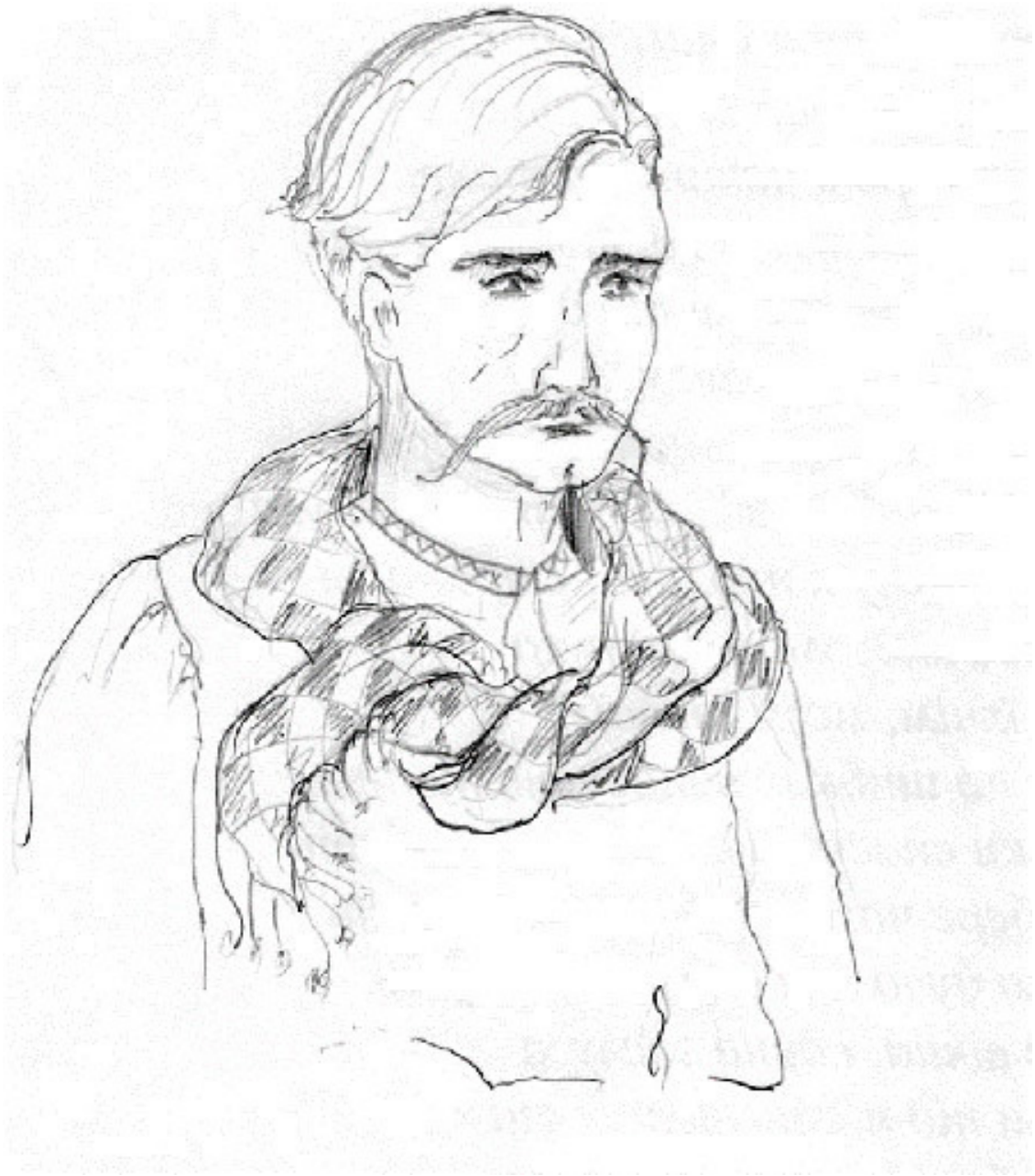
* * *

– То кров, курінний, КРОВ!!!
– Не кров, Максиме, – не кров! То маки...
– Татари! Татари! – чути десь іздалеку. Просвистіла стріла над вухом...
– То КРОВ!!!
Удар по обличчю...
– Та схаменися ж, хлопче! То не кров!
Справа і зліва шумів бій. Лінію оборони прорвано.
Максим підіймає шаблю.
– А – а – а!
Вершники на низеньких конячках летять у траву. Кров бризкає по обличчю, сорочці...
Стікає з шабель...
– А – а – а!
Кров – бусурманська нехрещена кров, нічим не різна нашій, квартами вливається в бездонний океан під ногами. Ось він уже по пояс. По шию. Хлопець падає і захлинається, тоне в ньому – у тій безмірній людській крові...
Дим над Диким Полем, дим...
– А – а – а!

* * *

... І тільки люди на шляху швидше й швидше підганяють волів, коли бачать невисокого козака, що жмуттям січе двома шаблями дикий мак серед степу...
Дим над Диким Полем, дим...
А хрін тобі, а не душу...
А не душу...

III

Чогось та могила Нехрещеною звалась. Чого – хтозна. Так ото повелось із діда-прадіда. Спитай у кого з тутешніх: «Що ото там чорніє?», кажуть: могила, що Нехрещеною зветься». Усе. Ні відняти, ні додати. А так – усе як деінде. Хіба що дівчата з вечорниць ітимуть – «Бр-р – Нехрещена! Тьху!» – під ноги... Або який кум від куми п'яненийкий плестиметься, гляне – перехреститься. Ото хіба... А так – чи знатиме подорожній, що там спочинок знайде у годину пізню, ніби то Нехрещена могила?

Максим не знав.

Він взагалі за своє хоч, здавалось, і недовге життя навчився не набивати голову різними нехристами. Та і хтозна чи сам... То зайве. Треба гасити ватру та влягатись, бо час пізній...

Погасив... Накрився жупаном... Не спиться....

Не спиться, чорт забирай. А як і засне Максим, то прокинеться від жахів.

І подумає, що краще б не спав...

* * *

Узимку намело багацько снігу, і в невеличкому наддніпрянському хуторі люди вибирались із хат через димарі. Двері та шибки замело повністю. Не видно було ні світа білого, ні степу, що нагадував у той час суцільне замерзле море, ні дзвіниці церкви за хурделицею. Позамітало навіть псів у будах.

Учитель Тарас – старий згорблений характерник – щось вовтузився коло печі. Показував і кректав – так йому було тяжко. Може, хвороби зломили стару людину, а може, таке довге трагічне життя нагнуло діда до землі, стиснуло залізним кулаком його старечі легені, пригнітило душу. Може...

Одного разу під час походу на Кримське Ханство його, ще молодого козака, здорово рубонула по голові татарська шабля. Лезо просто чудом пішло навскоси, тільки обдерло шкіру на скроні та ще, правда, відтягло праве вухо. У характерника після цього щось не те стало з макітрою – його постійно трясє, часом з'являється страшний біль.

Але то ще не найбільше горе...

Найбільше, за його ж словами, – те, що молоду дружину вбили під час набігу татари. Вона була на пізньому місяці вагітності і не могла вже йти у в'язці полонених. Тому її просто забили, як хвору худобину...

Пройшло вже багато-багато літ, а старий чоловік і досі згадує свою кохану й плаче...

Це страшно, коли плаче стара, загартована в боях, бувала людина.

У всякому випадку Максиму в такі хвилини було страшно...

Тарас так більше ніколи й не одружився – не завів навіть якої молодички на стороні. Став побожний і замкнутий, у походи не ходив, не пив, постився. Лікував людей на Січі, а пізніше й геть перебрався на цей от Богом забутий хутірець – подалі від світу, від мирського...

Характерники кажуть, що Тарас не такий, як інші.

Нібито одного разу йому явився уві сні сам Андрій Первозваний і дав таємничий талант бачити все приховане від людських очей. Ще кажуть, що Тарас ні в кого нічому не вчився, а все знання отримав сам – від природи, від навколишнього світу.

Хтозна...

Відомо тільки, що Тарас наклав прокляття...

А ще відомо те, що от такими зимовими днями та вечорами під тихий тріск церковної свічки він розказував Максиму про Бога, Біблію, читав псалми. Учень був непосидючий, усе просив навчити якихось заклинань, прийомів чи таємниць, а дід зітхав і часом не витримував, кажучи:

– Хлопче... Якщо тобі потрібні «штуки», то йди до найближчого циганського табору, спитай будь-яку циганку, і вона тобі їх покаже, ще й тебе їм навчить! За чим же ти до мене прийшов?!!

Учень замовкав і тупив очі у землю. Йому все одно було не зрозуміти – молодість, знаєте, кров грає. На наступному зайнятті той знову починав:

– Але ж, учителю Тарасе! Просто з цікавості – є ж, мабуть, якесь таке заклинання, що сильніше за всі інші на світі?..

Дід зітхнув.

– Є...

– І як воно звучить? Ну знову ж таки...

– ВІРА.

– І все? Та я ж знаю це слово!

– Усі знають, та майже ніхто не користується...

– І це найсильніше?..

– Ні. Є ще...

– А яке?

– НАДІЯ.

– Тю... А ще сильніше?

– ЛЮБОВ.

Приходив хтось ніччю – в оселю не завітав, але сказав, що ще зайде. Колись... Дід запрошував.

IV

Вони познайомилися не так давно. Було це на звичайних сільських вечорницях чи то в кінці літа, чи то на початку осені – це не так і суттєво. Що, власне, становили собою ті давні забави? А те, що й нинішні: хтось грав на бандурі, хтось співав пісень, хтось цілувався, хтось танцював гопачка, хтось ковтав оковиту, а хтось бив когось по морді – такі гулянки...

Іван завжди стояв осторонь – усі місцеві дівчата вважали його не більш як нікчемною, тухтієм.

Та він і сам себе таким вважав...

Йому взагалі ніяка з тих дівок особливо й не подобалась. «А що вони? Заведеться який панич у селі – вже й на шию вішаються, а ти так хоч із ласкою, хоч із нахабністю – їм на тебе плювати!»

Отак.

Але тут з'явилася ВОНА.

В один із днів, – незнайома дівчина, що стояла осторонь, так як і він, Іван.

І був у неї такий прекрасний задумливий погляд...

Важко сказати, як власне відбулося те їхнє знайомство. Важко тому, що вони й самі цього б не сказали – просто все сталося якимось так само собою, наче уві сні.

І тільки потім Іван дізнався ПРАВДУ...

Вона прийде сьогодні.

Вона прийде, Іване, з твоїх жахів.

І ніхто вже не поверне назад цю жахаючу реальність.

Мати вже сплять.

Іван дивиться, як летять за вікном сніжинки – одна за одною, як химерно вони влітаються у картинку на склі і як поволі підіймається хурделиця...

На столі тремтить свічечка – ВОНА ПРИЙДЕ.

Іван пише щось на склі – він служить помічником у дяка на празники та по неділях, тому трохи письменний.

Пише поволі, але впевнено.

Вимальовуються літери, але цілком слова ще не прочитати.

«Мислите»

(Не можу більше, кохана)

«Иже»

(Я все частіше думаю про смерть)

«Рци»

(І про нашу з тобою любов)

«Он»

(Щось чорне у мене в душі росте і росте)

«Слово»

(Мені дуже боляче, кохана)

«Люди»

(Мене наче щось поглинає)

«Аз»

(Щось невідворотно страшне)

«Веді»

(Мені страшно, люба)

«Аз» –

М-И-Р-О-С-Л-А-В-А.

Вона вже тут...

V

Максима збудив крик.

Глянувши на зорі, він зробив висновок, що вже десь за полуніч. Трохи занепокоївшись, усе ж піднявся, взяв шаблі та пішов на крик. Шабель у нього було дві. Не так, як у звичайних козаків, по одній, а дві. Дивні такі шаблі... Рукояті якимось мотузком оперезані туго, а на лезах візерунки дивні – не православні, це точно.

Крик був дівочий. Він долинав із ближнього яру під дорогою, та ще пак чувся голосний регіт.

«Люди...» – подумав Максим і полегшено зітхнув.

– Відпусти! Відпусти, виродку!!! Відпусти зараз же, а то..!

– А!!! Вкусила бісова дівка!!! Ловіть її!!!

«За' ти в мене вловиш...» – тихо промовив Максим і кинувся в хащі обабіч того гурту.

Нападників було з дюжину. У козацьких жупанах і шароварах, але таких поношених і дірявих, що Максим відразу зробив висновок – не запорожці. Може, були колись... Втікачі, розбійники або зрадники – одне із трьох. Дезертири, як зараз кажуть. Тоді таких було тисячі. Тікали всі – козаки, ляхи, москалі, татарва і т. д. і т. п., тікали і нищили все на своєму шляху. Крали, громили, вбивали і гвалтували. Спалювали цілі міста з соборами і людьми в будинках. П'янствували, а пропивши все до послідньої копійки, починали спочатку.

– Виходь, лярво! Тобі все одно од нас не схватись!

– Ти до мене виходь...

Максим якимось несподіваним чином уже стояв трохи вбік від центру збориська, обличчям до ватажка.

– Що за маячня?! Ти звідки взявся?! Та я тебе..!

Ватажок схопив шаблю і кинувся на Максима. Той виставив руки в боки, в кожній по шаблі, і понісся веретеном через гурт, хитаючись то в один, то в інший бік аж до самої землі. Через мить троє разом із ватажком валялися, стікаючи кров'ю, на землі, а остача повтікали.

– У, шайтан... – вигукнув переможець, а затим, сплюнувши, іще щось незрозуміле.

– Дівчино, виходьте! Чуєте, що кажу – не бійтесь мене! – трохи помовчав, тоді: – А хочете – бійтесь! Але ж повірте, що залишатись тут самій у таку пізню годину ще небезпечніше!

У хащах щось зашаруділо, а через мить показалася людська постать...

* * *

— Ми з подругами он із Пилипівки йшли. Я там жила раніше, а теперечки наймичкою в одних заможних, вони вроді ще мою бабусю — татову матір себто — знали гарно. Діти в них пороз'їджались, отож підеш, кажуть, Галю, до нас, ти сирітка — ні тата ні мами, а ми поможем, чим зможем, та й ти нам підсобиш, старим. Я й пішла. А то в дядини було не життя, а пекло. Ви не подумайте — вона людина хороша, тіки ж у неї свої діти, а я їй хто? Могла і словом образити, і вдарити могла. Отож до мене подруги в неділю прийшли й кажуть —

ходімо, Галю, з нами ненадовго, навідаєш батьківщину. Я й пішла. А тоді – ходім да ходім на вечорниці, ми, кажуть, проведемо додому. От і провели... Вони потікали, а я накульгую з дитинства – не втекла. От... Мене схопили, то я одного вкусила – довелось, а тут ви...

– А я думав, то вас поранили...

– Та ні, ні...

Максим знову розпалив вогнище і вкрив Галю своїм жупаном – ніч видалась вельми холодною.

– Спати треба – пізній час уже. Іти зараз не можна – воно бачите, що робиться. А ранком я вас одведу...

Кинув на вогнище землі та запалив люльку. Тоді вийняв із піхов шаблі. Поклав коло себе.

– А що то в вас чудні шаблі такі? Та дві...

– Та... Шаблі як шаблі... Спіть.

Молодик висунувся з-за хмар і осяяв увесь степ аж до далеких боліт. «Скільки то нечисті там шугає в годину цю?..» – подумав козак. Відігнав думку.

– Скажіть, а ви часом не чаклун, що таку ватагу розбійників самі розігнали?

– Та спіть уже...

* * *

...Дим над Диким Полем, дим...

Максим жене коня степом у бік татарського війська, що стрімко наближається. Він не знає, що там попереду – скаче і скаче, він не знає, що приречений, не знає, що Степан разом із загоном давно вже кинувся навтьоки.

Він не знає, що залишився сам...

Орда летіла, як вихор.

Як суцільна всепоглинаюча курява над обрієм.

Як дим над Диким Полем.

Чогось пригадалися батькові коні...

Як батько вмер, то жеребці та кобили зі стайні переломили загорожу – кинулись у відкритий степ. Ніхто їх не ловив, не припинав, не пас. Вони так і ошивались тут коло хутору багато-багато років.

Табун виріс, здичавів...

Декілька десятків диких коней – як живий пам'ятник померлому батьку в безмірному степу. Такий же стрімкий і вільнолюбивий, як і його козацька душа...

Гей, коні ж ви мої, коні,
Ой да порвіть застави,
Ой да летіть у поле,
В чистий широкий степ...

То була улюблена батькова пісня.

Максим пам'ятав тільки ці рядки, хоча ні – пам'ятав повністю, але була та пісня настільки сумною, що просто душа відмовлялася згадувати її слова. Ось як звучали вони:

Ой да китайка впала,
Голову мя накрила,
В серці стріла засіла,
Думи летіть, летіть...

Соколом думи знялись,
Линули в рідний хутір,
Там, де у стайнях коні
Дико кричать, іржуть...

Гей коні ж ви мої, коні,
Ой да порвіть застави,
Ой да летіть у поле,
В чистий широкий степ.

Ой да летіть у поле,
Де в полі вітер віє,
Де вітер розвіває
Дим непрожитих літ.

Ой полетіли коні
Птицею в степ широкий,
Да й забрали з собою
Юність і все життя...

Так воно і сталося...
Ось вони – батькові коні – мчаться зараз на Максима з глибини його дитинства...
Мати ходили дивитись на тих коней літніми вечорами й плакали.
Ось вона – перед його, Максимовими, очима, ще молода жіночка, виходить на пагорб,
дивиться на дикий табун, падає на коліна – захлинається слізьми...
– Андрій! – кричить до табуна. – Андрій! Чого ж ти мене покинув, Андрій?!!
Чого вона зве коней іменем батька?
І раптом чудо – дикі норовисті коні, які за півмилі не підійдуть до людини, обступають маму, труться мордами об її плечі – наче підіймають із землі... Вона встає, обнімає стару-стару шкапу, яка була ще лошам при батькові – шкапа нагинається до мами, хилить голову – закриває очі. Здається, що плаче разом із нею...

* * *

Максим бився, як звір, із звірячою ж люттю і ненавистю до ворогів.
Його звалили з коня, забили, затоптали копитами, а він усе ще сік і сік...
Навіть коли шаблі в руках уже не виявилось, стиснутий кулак махав у повітрі, наче тримаючи рукоять...

* * *

– Бійся не тих, хто погубить тіло, але ж тих, хто погубить душу...
– А як це, учителю Тарасе?..
– Ех, хлопче – краще тобі не знати...

* * *

Очі вже майже не бачать нічого...
Ось-ось свідомість втече і забере з собою залишки душі...
Скривавлені уста вже не кричать – шепочуть:
– ... не... ду... шу...

Гей коні ж ви мої, коні,
Ой да порвіть застави,
Ой да летіть у поле,
В чистий широкий степ...

Степанових хлопців догнали і повбивали ординці.
Їм не вдалось утекти.
Понівечені тіла аж надвечір закопали запорожці: боягуз не боягуз – ховати всіх треба.
Та ж ніччю вони повставали з могил своїх і пішли ближніми хуторами, лякаючи запізнiлу молодь.
Шукали Максима...

VI

Ви коли-небудь бачили, як страчують упира?

Це, поза сумнівом, – незрівнянне видовище.

Десь за півгодини до світанку смертнику вішають на шию православний хрест – той, що ним іще вчора правили службу. Смертник корчиться в муках, падає на землю, звивається, як гадина, його підіймають – тягнуть до ешафоту.

Навкруги – юрби людей.

Сміються, глузують, плюють йому в обличчя.

Смертника повісять, але він не помре від цього.

Він чутиме, як хруснуть шийні диски, як на хвилюнку паралізує тіло.

Як буде скандувати юрба...

Кілька найдовших митей у його житті, і шкіра почне тліти від дотиків перших променів сонця, що сходить.

Смертник згорить заживо.

Інквізитор завжди правий – це знає будь-хто із в'язнів таємних тюрем Святого Престолу по всій Європі. Будь-яка молода відьмочка чи згорблений старий проповідник – будь-хто.

Хтось із великих сказав колись про тих нещасних: «Життя, вбите в слово – єретик». Це – десята доля правди.

Той час був часом непристойного збочення побожності й віри. Час, коли місію Христа прирівнювали до масових убивств невірних, до страшних, всепоглинаючих мук.

До смерті.

У тих тюрмах знали, що таке тортури. Що значить бути іграшкою в руках своїх катів.

Життя, вбите в слово – Єретик.

Інквізитор завжди правий.

Топеша завтра стратять.

Він сидить, схиливши голову, на мокрій підлозі тюрми – закрив руками лице...

VII

– Так не повинно! Не повинно бути! Так неправильно! Але чому? Чому ми покохали один одного? Чуєш? Ти мене чуєш, Мирославо?!

Іван схопив дівчину за плечі майже сердито, але навіть при цьому не міг відвести очей від її вроди. «Як же я її кохаю» – «Але це неправильно!» – зразу ж додавав внутрішній голос. «Ой леле!»

Мирослава плакала. Іван навіть не намагався уявити, якими холодними були її сльози. Якими вони можуть бути холодними, коли парубок ось ледве тримає її за плечі. Бо долоні його опікає якийсь сирий, майже трупний холод.

– Іване, – тихо-тихо вимовляє дівчина.

– Що, серденько? – Іван і сам уже майже плаче, обіпершись об підпірку хати.

– Я вагітна.

VIII

Іванова мати помирала довго і так само довго мучилась. Із її кутка було чути верески, прокльони, просто матірну лайку наперебій із кашлем. Часом вона до когось розмовляла, часом просто плювалась на всі боки. Хтозна-поки вона б ще мучилась, аби хтось із добрих людей не порадив пробити у стелі дірку. Як тільки це зробили – усе закінчилось. Поховали, пом'янули, розійшлись...

Івану вона сниться. Часом приходить вночі у вигляді невагомої тіні або стукає вечором у шибку, наче й не вмерла. Він не спить ночами. Вірніше, не спав. До цього випадку. Увечері так само сидів коло вікна. Раптом стук у двері. Думав, вона.

– Хто?

– Це я,пусти.

– Кохана?.. Добре. Там відчинено.

– Впусти мене...

– Та там відчинено. Чого ти не йдеш?

– Я не можу... Я не зайду. Ти маєш сказати «заходь» або щось не кшталт. Тобто запросити мене.

– Ну, заходь, Мирославо.

Двері самі відчинились. Дівчина зайшла – як завжди, гарна, і як завжди, в чорному.

– Ти так пізно не спиш? – глянула на свічку.

– Знаєш, у мене така справа...

– Знаю... – Мирослава підняла руку йому до чола. – Вона до тебе більш не прийде. Тепер спи спокійно.

Мати більше не приходила.

Кінець першого мотиву

Та що ви...?! – вода як вода!

Принесли од колодязя-журавля пластикову (з-під лимонаду) пляшку води, майже повну. Тепер не така їм – плюються, мене перервали...

Ну продовжую, добре, продовжую. Тільки не бушуйте, будь ласка. Знаєте, як важко зосередитись?

Угу.

А треба ще ж про святу інквізицію повісти, про упирів та про зажерливість козацької старшини того часу.

Як це до чого інквізиція?

Ха!

Інквізиція – вона завжди до чогось, а тим більше до всякого сатанинського отродія.

Ну ото вже будете слухати – будете й знати.

Отак от.

Мотив другий

Про кохання, святу інквізицію та про те, як, власне, «виходив Христос»

*В 1659 році для арешту І.Виговського на Україну було послано
приблизно 200 000 воїнів на чолі з О.Трубецьким, Г.Ромодановським,
С.Пожарським С.Львовим, Ф.Куратіним, П.Скуратовим та іншими.*

Лише на захоплення Конотопа було кинуте 40 000 воїнів.

70-денна облога фортеці почалася 21 квітня.

І.А.Лисий, краєзнавець

I

У Путивлі є один жіночий монастир, а посередині двору там церква. Висока така церква, колись років шість-сім тому я був там на екскурсії. Тоді ми, дітвора, втекли від вихователів і полізли аж на саму дзвіницю.

Звідти було видно увесь Путивль і околиці. Здавалося, що видно весь світ. Путивль – красиве місто. Може, мені так здалося, бо я там був усього лише раз у житті. У підвалі того монастиря жила Мирослава Топеш. Було їй тоді більше ніж три сотні літ, і вона, здавалося, не хотіла більше жити ні дня. Так їй здавалося до зустрічі з Іваном. Яке може бути кохання! Яке може бути кохання, казали всі – монашки, настоятельниці – всі! Але їй було плювати. Вона покохала цього хлопця усією душею, всім серцем, які, здавалося, знову забилися у безглуздому мертвому тілі. Їй хотілося літати, і вона летіла. Вона пролітала кожну ніч, оминаючи дзвіниці путивльських церков над степами й хуторами, ярами і річечками в очеретах, туди, на кошу серцю Чернігівщину, де жив її коханий. Рідше він сам приїздив до неї в Путивль. Рідше, бо то велика відстань для людини.

Велика для людини і незрівнянно мала для упира.

II

– Прокидайтеся!.. Підемо вже.

Максим легенько поворухнув Галину за плече і, поки вона, сонна, протирає очі, подає їй шматок хліба, шматок сала і огірок.

– Натє ось, у чумаків виміняв.

– На що?

– Та... На тютюн. У мене його й так удосталь. Здоров'я треба берегти...

Як поїли, випили ще кухлик молока (Максим казав, також виміняв, хоча Галя не дуже йняла тому віри).

Стали збиратися.

Максим скочив на коня, посадив Галинку поперед себе і вдарив по стременах. Кінь збіг по схилу пагорба рисцем, а тоді вже далі на шляху дав галоп.

– Там болітце перейти треба, – каже Галя. – Я знаю дорогу...

* * *

Подорожні йшли рядком, оминаючи очерет і невеликі болотяні калюжки. Максим – трохи збоку, підтримуючи Галю за руку, а кінь плентався позаду.

– Скажіть, а якщо я надумаю у вас оселитися, то можна буде якісь будови придбати для першого часу?

– Можна, звичайно, тільки грошей багацько треба. Наш старшина не з щедрих.

– Ну, за цим не постоїть.

– А ви, мабуть, теж козак?

– Та ні. Служив у одного полковника на побігеньках іще давніш, так він і сам на Січі не був ні разу. Не те що там я.

Галя була дуже красива. Максим помітив це ще там, біля вогнища, а вранці, коли вона тільки прокинулася, він, поглянувши на неї, чогось подумав, що то, мабуть, найкраща дівчина, яку довелося зустрічати на своєму віку. Він навіть відчув у грудях якийсь гострий незносимий біль, наче то болить серце.

Галі було чимраз важче йти з хворою ногою через болотну багнюку.

Вона, нахилилась, сперлась рукою на здорову ногу і ненароком помітила Максимову ліву руку.

– Який страшний шрам! Звідки він у вас?

Парубок сховав руку в рукав сорочки, а потім ще й одвів за спину.

– Та то ще в дитинстві десь обранив, навіть не пам'ятаю де.

– А рана здається такою свіжою, наче ось-ось кров піде.

Ота кров ішла.

Галя цього не знала і не повинна була знати.

Вона майже все життя прожила в рідному селі. Вона чула хоч щось подібне Максимовій історії хіба від якої язикатої баби на печі. Та й навряд чи сама та баба вірила в те, що меле. Галя не знала й не мала знати. Вона ніколи б не зрозуміла, чому та рана вже декілька літ не тільки не заживає, а ще й продовжує кровоточити так сильно, що двічі на рік (на Спаса й на Покрову) доводилось боротися за життя, що б не померти від обширної кровотечі. А в інший час постійно змазувати руку настоем із різного зілля, спосіб приготування якого знав хіба тільки сам Максим.

Щоб та рана не загнилась, щоб там не завелись черви, щоб уся рука не засохла і не пропала.

Галя б ніколи не збагнула. Вона б ніколи йому не пробачила.

Максим навіть заздрив Галиному незнанню. Заздрив тому, що вона може жити й радіти життю. Просто жити – те, чого він, Максим, уже давно не міг.

Але все ж Максим був цієї хвили щасливий. Щасливий, що зустрів Галю, що врятував її, що оце зараз міг так просто йти з нею поруч і розмовляти. Коли Галина нога зовсім розболілась, Максим узяв дівчину на руки й поніс. Він крадькома милувався своєю супутницею.

Яка ж вона все-таки прекрасна! Як переливаються сонячні промені в її злегка хвилястому волоссі! Як блищать її карі оченята! Яка вона прекрасна й чудова – дівчина, що змусила боліти його, Максимове серце.

Серце, якого у нього ніколи не було.

III

Ішов дощ.

Не було ні грози, ні вітру – просто звичайний осінній дощ.

Мряка.

– Давай я щось тобі накину на плечі – ти ж застудишся!

Іван і Мирослава сидять на призьбі його будинку. Вона – у звичайній сорочині і якійсь накидці на зразок величезної чорної хустки.

– Ти ж знаєш – я не застуджуся.

– Все одно якось...

Іван гладить її розпатлане хвилясте волосся.

– Ти забереш дитину, Іване?

– Звичайно, але ж ти нас не покинеш?

Мирослава встала під дощ. Здавалося – гнівалась.

– Ти ж знаєш, Іване, я ніколи не дам їй того, що даси ти. Я не навчу її жити серед людей. Не влаштую їй щасливої долі. Ти ж знаєш!!!

– Може, все ще можна змінити?

– Нічого не можна змінити! – дівчина відкинула неслухняне пасмо, що впало на очі.

– Наш час давно пройшов, Іване...

IV

Вірний слуга святої інквізиції, ім'я якого, на жаль, згубилось у віках, а звали його всі просто Пастир, був у статевого відношенні вельми розпусною людиною.

Про це зазвичай не прийнято було говорити навіть у вузьких колах священиків, але факт залишається фактом: Пастир – збоченець та розпусник. Йому не було ніякого діла до обітниць цілібату чи власне великої гріховності своїх проступків. Він, як і більшість йому подібних служителів культу в ті часи, вмів жити сьогоднішнім днем.

Віра Христова прийшла у Великий Рим не як благодать Божа, а скоріше як певна необхідність – імперія тріщала по швах, її роздирали міжусобиці та підступні заколоти, зовнішні вороги, у першу чергу варварські племена. А ще ж самі християни – це чистої води засіб підірвати владу. Кому власне потрібен кесар, кволий, як і всі, посередній. А головне – смертний, коли ось є безсмертний і всемогутній бог? Приходь і кланяйся, приходь і віруй.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.